

A *hogy* kötőszó kialakulása¹

É. Kiss Katalin, Gugán Katalin

Nyelvtudományi Kutatóközpont

This paper discusses the evolution of *hogy*, an interrogative/indefinite modal proadverb, into the general complementizer of Hungarian. Based on evidence from the Ob-Ugric sister languages and from Old Hungarian, we claim that Proto-Hungarian only had non-finite subordination and parataxis. Finite subordination emerged as part of the SOV-to-SVO shift of Hungarian grammar, and the propositional complements of utterance verbs came to be integrated into the utterance clause via the correlative construction. Utterance verbs were typically accompanied by a cataphoric pro-adverb *úgy* 'so', which brought along *hogy* 'how', its lexically fixed correlate. Later the correlative clause introduced by *hogy* was reanalyzed as an object clause, and the utterance verb started to display object agreement. *Hogy*, originally a relative pronoun in Spec,CP, has become a complementizer also present in embedded wh-questions. Eventually a demonstrative pronominal correlate of the complement clause introduced by *hogy* has appeared in the main clause, and *úgy* has been reinterpreted as an optional discourse particle.

Keywords: complementizer, correlative, finite subordination, utterance verb, indirect quotation

Kulcsszavak: kötőszó, korrelatív, véges alárendelés, közlésige, függő idézet

1. Bevezetés

„A *hogy* szócskát nevezték már nyelvünk Proteusának, annyiféle viszony jelölésére szolgál”, írja Simonyi (1882) a magyar kötőszavakról és összetett mondatokról szóló monográfiájában. Írásunkban a sokféle szerep közül egynek a kialakulásával foglalkozunk: azt vizsgáljuk meg, hogyan válhatott alárendelő kötőszóvá egy módhatározói szerepű kérdő-vonatkozó névmás, miért épp egy módhatározói névmás vált a vonzatértékű mellékmondatok kötőszavává. E kérdésre több hipotetikus válasz is megfogal-

¹ Ezúton szeretnénk köszönetet mondani írásunk lektorainak hasznos megjegyzéseikért, valamint az NKFI KKP 129921. sz. pályázatnak (É. Kiss Katalin), az NKFI FK 135186 sz. pályázatnak és a Bolyai János Kutatási Ösztöndíjnak (Gugán Katalin) a kutatás támogatásáért.

mazódott az elmúlt százötven évben. Tanulmányunkban – rokon nyelvi párhuzamokra és nyelvtörténeti tényekre építve – olyan új javaslattal állunk elő, melyet empirikusan megalapozottabbnak tartunk a korábbiaknál.

Cikkünk az alábbi gondolatmenetet követi. A **2.** részben áttekintjük a korábbi feltételezéseket, a **3–6.** részekben saját javaslatunkat fejtjük ki. A **3.** részben bemutatjuk azokat a funkcionális-tipológiai érveket, valamint a magyar nyelvtörténetírás azon korábbi megfigyeléseit, amelyek alapján azt feltételezzük, hogy a grammatikalizációs folyamatban a közlésigéknek kitüntetett szerepe volt, és röviden vázoljuk a változás feltételezett lépéseit.

Azt állítjuk, hogy a *hogy* kötőszó forrását az ugor nyelvekben legelsőként megjelenő véges alárendelő összetett mondat típusban, a korrelatív szerkezetben kell keresni. E szerkezetben a két tagmondatot egymással korreferens vonatkozó névmás – mutató/személyes névmás párok kapcsolják össze, például *ki ... az, mit ... azt, hol ... ott, mikor ... akkor, hogy ... úgy*. A **4.** rész bemutatja magát a korrelatív konstrukciót az ómagyarban és az obi-ugor nyelvekben. Az **5.** és **6.** rész a propozíciós bővítést vonzó közlésigék mondatjának változását tárgyalja. Az obi-ugor nyelvekben – feltehetőleg az ősmagyarhoz hasonlóan – a közlésige és a közölt idézet két külön mondatban szerepel (egyenes idézet). Az ómagyar nyelvemlékek tanúsága szerint igen gyakori, hogy a két mondat között a közlésigét tartalmazó mondatban egy kataforikus *úgy* névmási határozószó teremt kapcsolatot, és a gyakoriságból, illetve az obi-ugor párhuzamokból arra következtethetünk, hogy ez a szerkezet az ősmagyarra is jellemző lehetett. A függő idézés (mely formailag véges, és általában tárgyi alárendelés) kialakulásakor a közlést jelentő igék mondatbővítése először korrelatív szerkezetként integrálódik a főmondatba, és a főmondati *úgy* a maga korrelatív párját, a *hogy* névmást hívja elő az alárendelt mondat bevezetőjeként (**5.** rész). A **6.** rész az integráció további lépéseit: a *hogy*-gyal bevezetett korrelatív mondat tárgyi mellékmondatná válását, a *hogy* vonatkozó névmás kötőszóként való újraelemzését, majd a névmási rámutatószó megjelenését mutatja be. A **7.** részben összegezzük írásunk fő mondanivalóját: úgy gondoljuk, hogy a *hogy* kötőszói funkciója a függő idézetek grammatikalizációja során alakult ki, ennek a folyamatnak a lenyomata a közlésigék vonzatszerkezetének a megváltozása, és a *hogy* ebből a szerkezetből (mely grammatikailag tehát egy jelölt tárgyi, ritkább esetben alanyi alárendelés) terjedt tovább, s vált a vonzatértékű mellékmondatok általános mondatbevezetőjévé.

2. Szakirodalmi előzmények és az ezekkel kapcsolatos problémák

2.1. Simonyi Zsigmond és Klemm Antal levezetései

A *hogy* grammatikalizációjával kapcsolatban a mai szakirodalom Simonyi Zsigmond, illetve Klemm Antal magyarázatát fogadja el (pl. Juhász 1991; Haader 1991, 2003). A számos különböző funkcióban megjelenő *hogy* kötőszót Simonyi (1882) a vonzatértékű mellékmondatokban (Simonyinál: főnévi mellékmondat) megjelenő *hogy*-ból vezeti le, azaz ez utóbbi grammatikalizációját tartja a kötőszói használat kiindulópontjának. Rámutat a *hogy* kötőszó kérdő névmási eredetére ('*hogyan?*'), és a *hogy* átértékelésére kétféle lehetséges grammatikalizációs útvonalat vázol.

- (1) *Hallottam, hogy zörgettek az ajtón.*
 a. 'Hallottam, *hogyan* zörgettek az ajtón' – kérdő névmás mint forrás
 b. 'Hallottam, *ahogy* zörgettek az ajtón.' – vonatkozó névmás mint forrás²

Az előbbi bemeneti szerkezet esetében potenciális problémaként említi, hogy a kérdő névmásnak nemcsak a hangsúlyozása más (és a szerkezet átértelmezése épp a hangsúlyviszonyok megváltozásában nyilvánul meg), hanem ennek a hangsúlyozási különbségnek szórendi következményei is vannak bizonyos esetekben (azaz azokban a mondatokban, melyekben igemódosító szerepel).

- (2) a. *midőn szemébe tűnt Pyrrhus gonosz játéka, férjét **hogy**' aprítja fel*
 b. *férjét **hogy** felapítja / **hogy** férjét felapítja*

(Simonyi 1882: 17)

Erről a levezetési gondról Simonyi a következőket írja: „nincs benne semmi valószínűtlenség, hogy az utóbbi mondat szerkezet is eredetileg egészen úgy volt értve mint amaz első” (uo.). Bár ez a gondolatmenet ennél jobban nincs kifejtve, meg kell jegyeznünk, hogy a kétféle értelmezéssel járó eltérő igemódosító – ige sorrend valóban nem feltétlenül jelentene problémát. Egyrészt az igemódosító nélküli mondatokban a prozodiától eltekintve nem lenne különbség a bemeneti szerkezet (fókuszban álló kérdő névmás) és az átértelmezett szerkezet (mondatbevezetői pozícióban álló kötőszó) között, tehát ezekben a mondatokban min-

² A vonatkozó névmások kategóriáját Budenz (1866) írása alapján a kérdő névmásokból vezeti le egy közbülső, határozatlan névmási fokozaton keresztül.

den további nélkül bekövetkezhetett a szerkezet reanalízise. Másrészt pedig a *hogy* átértelmezése minden bizonnyal az ősmagyar korban zajlott, és a fókusszal járó igemozgatás maga is egy ősmagyar kori innováció (a hantiban a fókusz a komplex predikátum, azaz pl. az igekötős ige előtt áll), tehát a grammatikalizáció bekövetkezhetett azelőtt is, hogy az igemozgatás a fókuszos mondatok általános tulajdonságává vált.

A második bemeneti szerkezetben Simonyi feltételez egy nem kiejtett, de odaértett főnévi fejet, és ehhez tartozna a vonatkozó mellékmondat, amely aztán vonzatértékű mellékmondatként értelmeződik át: 'halottam [azt a zajt], amellyel zörgettek'. Megjegyzi, hogy ilyen típusú átértelmezésre a görögből és a héberből is idézhető párhuzam, például a 'látja vala Isten, hogy jó' forrása ez lehetett: 'látja vala az isten [azt a módot], a miként jó' (i.m. 18).

Klemm Antal (1928–1942) abból indul ki, hogy az alárendelő viszony a mellérendelő viszonyból fejlődött ki, mely, mint írja, „[m]a úgyszólván közfölfogás a nyelvtudományban” (i.m. 455). Azt is megjegyzi ugyanakkor, hogy maga az alárendelő viszony nem az ősmagyar újítása, azaz az már a finnugor alapnyelvben megjelenhetett, de ezek az alárendelések még „a kezdő fokon” nem tartalmaztak kötőszót, hanem a mellérendelés és az igeneves szerkezetek voltak a jellemzők. A *hogy* kötőszó nélküli alárendeléseket tehát Klemm szerint (legalábbis történeti szempontból) megőrzött régiségnek kell tekinteni, amelynek a rokon nyelvekben is vannak párhuzamai. A kötőszavas alárendelések kialakulására ugyanakkor jellemzően olyan forrásszerkezeteket feltételez, melyek két önálló tagmondatból állnak, pl. *Valaki püspökséget kíván? Jó dolgot kíván.* (= 'ha valaki püspökséget kíván, jó dolgot kíván') → *Valaki püspökséget kíván, jó dolgot kíván* (i.m. 465). A két eredeti főmondat az idők során elveszítette önállóságát, együtt ejtették őket, és „a határozatlan névmás így vonatkozó viszonyba került a másik mondatban lévő rámutatás képzetével” (uo.). Arra is kitér ugyanakkor, hogy a vonatkozó mellékmondatoknak van egy olyan típusa is, amikor „a jelzett szó a főmondatban meg van ismételve” (i.m. 471), pl. *Valamel' tagianac* miatta embor vetközic, *azon tagiaba* góttretic (Guary-kódex 96), s ez a szerkezet a rokon nyelvekben is gyakori. Ennek alapján pedig úgy vélekedik (i.m. 478), hogy minden bizonnyal már a finnugor alapnyelvben is voltak ilyen szerkezetű mondatok, csak ekkor még a vonatkozó funkcióban álló névmások alakilag nem különültek el a kérdő-határozatlan névmásoktól, illetve ekkor még gyakoribb volt ugyanebben a funkcióban az igeneves szerkezetek használata.

Visszatérve a *hogy* kötőszó levezetésére, Klemm itt a következő, szintén két független mondatból álló bemeneti szerkezeteket feltételezi a tárgyi és alanyi mellékmondatok esetében:

- (3) *Láttam. Hogy* (= mi módon) *villámlott!* (nyomatékos módhatározói névmásból)
- (4) *Történt. (Vala)hogy elveszett a királynak aranygyűrűje.* (nyomatékalan módhatározói névmásból)

A változás során nemcsak a két önálló mondat integrálódott, s vált tagmondategyüttessé, hanem elveszett a módhatározói értelem is (ill. az eredetileg nyomatékos névmás is elveszítette a nyomatékát), s a *hogy* átértelmeződött magának az alárendelő viszonynak a jelölőjévé.³

2.2. A fenti levezetésekkel kapcsolatos problémák

A Klemm által alkalmazott levezetéstípust a Harris – Campbell (1995: 282–313; ld. még Walkden 2018) szerzőpáros veszi kritikusan szemügyre. Véleményük szerint ennek a kiindulópontja egy tévedés, ugyanis abból, hogy a nyelvekben sok esetben kérdőszói eredetűek bizonyos kötőszavak, még nem következik, hogy a kötőszavakat tartalmazó alárendelt mellékmondatok is valódi kérdésből származnának, a jelenség egyéb okokkal is magyarázható (ilyen magyarázat Simonyinál is olvasható). Ráadásul ez az elképzelés nem támasztható alá tényleges, adatolt változásokkal, amelyek ugyanezt az útvonalat követték volna. Az angolban például valóban kérdőszói eredetűek a vonatkozó névmások, de a források alapján nyomon követhető az is, hogy amikor ezek megjelentek, nem önálló kérdő mondatként jelentek meg, amelyek aztán „összetapadtak” egy-egy szomszédos önálló mondattal, hanem a finit vonatkozó mellékmondatokat egyéb típusú elemek jelölték korábban, amelyeket megjelenésük után részben vagy teljesen kiszorítottak a kérdő névmási eredetű vonatkozó névmások.

Simonyi levezetése abból a szempontból kevésbé problematikus, hogy valóban vannak olyan szerkezetek, amelyekben a *hogy* (az intoná-

³ Meg kell említeni még, hogy Simonyi (egy másik művében, Mariánovics Milán néven; Mariánovics 1910) felvesz egy kontaktushatáson alapuló levezetést is (eszerint a *hogy* új funkciója az óbolgár hatására alakult volna ki), de feltételezhető, hogy ezt tréfának szánta (G. Bogár 2006). Magát az elképzelést Asbóth (1913) cáfolta.

ció segítsége nélkül) egyaránt értelmezhető módhatározónak és mondatbevezetőnek, azaz a reanalízis alapfeltétele elviekben adott. Felmerül viszont a kérdés, hogy ténylegesen magyarázatot ad-e arra ez a levezetés, hogyan válhatott a *hogy* a vonzatértékű mellékmondatok általános mondatbevezetőjévé. A kiinduló szerkezetben ugyanis eleve adott a tárgyi alárendelő viszony a főmondat és annak finit mellékmondatként megjelenő bővítője között. Ebben a szerkezetben ugyanakkor bármilyen (kérdő vagy vonatkozó, az általa felvetett kétféle levezetés függvényében) névmás állhatna (ld. 5a-b) – abban tehát, hogy épp a módhatározói kérdőszó / vonatkozó névmás grammatikalizálódott, elég nagy szerepet játszik az esetlegesség, illetve a magyarázat célirányossága.

(5) a. *Láttam, mi / mit segített.*

b. *Tudom, mikor / miért / meddig segített.*

Összehasonlításként megemlíthető, hogy az oroszban is kérdő-vonatkozó névmás a forrása az általános alárendelő kötőszónak. Ez azonban a 'mi'; a 'hogy' csak bizonyos típusú főmondati predikátumok mellett töltheti be ezt a szerepet. Noonan (2007: 143) ezt a jelenséget épp arra mutatja be példaként, hogy a közvetlen érzékelést jelentő predikátumok kivételesek lehetnek abból a szempontból, hogy olyan grammatikai eszközök jelölhetik a grammatikai alárendelést, amelyek máshol nem, vagy alig fordulnak elő a vonzatértékű mellékmondatok körében.

(6) a. *Čto ty čital?*
mit te olvas.PST.MASC

'Mit olvastál?'

(Noonan 2007: 58)

b. *Ja ne znaju, čto ty čital.*
Én neg tudom.PRS.1SG mit te olvas.PST.MASC

'Nem tudom, mit olvastál.'

(Noonan uo.)

c. *Ja ne znaju, čto ty čital.*
Én neg tudom.PRS.SG1 mit te olvas.PST.MASC

'Nem tudom, hogy olvastál.'

(Noonan uo.)

(7) *Ja vid'el kak Boris čitaet knigu.*
Én lát.PST.MASC hogy Borisz olvas.PRS.3SG könyv.ACC

'Láttam, hogy Borisz könyvet olvas.'

(Noonan 2007: 143)

A továbbiakban amellet fogunk érvelni, hogy a grammatikalizáció kiindulópontja a magyarban egy másik szerkezetűtípus, a közlésigék és mellékmondataik csoportja volt.

3. A közlésigék és bővítményeik mint a grammatikalizáció forrása

Az alárendelésről szóló, funkcionális-tipológiai szemléletet követő monográfiájában Cristofaro (2005: 131) felállít egy ún. lefokozottsági hierarchiát⁴ a vonzatértékű mellékmondat igéjének alakjára alapozva. A skála úgy értelmezhető, hogy ha egy predikátumtípusnak lehetséges olyan mellékmondati bővítménye, amely nem lefokozott igealakot tartalmaz (azaz: olyan igealak szerepelhet benne, amely független kijelentő mondatban is megjelenhet az adott nyelvben), akkor a tőle jobbra álló valamennyi főmondatbeli ige típusnak is lehet ilyen bővítménye.

(8) Lefokozottsági skála

modálisok, fázisigék⁵ > manipulatívok, dezideratívok > érzékelésigék > tudást kifejező igék, propozicionális attitűdöt kifejező igék, közlésigék

Cristofaro azt is megállapítja, hogy jellemzően a közlésigék az az ige csoport, amelynek a bővítményeként megjelenő mellékmondatban még akkor is szerepelhet olyan igealak, amely független főmondatban is állhat, ha egyébként az adott nyelvben kifejezetten élesen elkülönülnek a főmondatban és a mellékmondatban megjelenő igealakok (Cristofaro 2005: 54). Ezt Lohninger és Wurmbrand (2020) azzal magyarázza, hogy a köz-

⁴ Cristofaro (2005) egy másik skálát is felállít, melynek alapja az, hogy a mellékmondatban az ige bővítményei milyen módon jelenhetnek meg (egyéltalán megjelenhet-e minden bővítmény, és ha igen, ugyanolyan grammatikai jelölőket kapnak-e, mint egy független kijelentő mondatban kapnának), ez a skála azonban a jelen dolgozat szempontjából nem játszik szerepet. A skálák Cristofaro megközelítésében azt képezzük le, hogy két szituációt (az eredetiben: state of affairs) hogyan kapcsolnak össze a beszélők, milyen a kettő közötti konceptuális viszony: szimmetrikus-e, vagy pedig aszimmetrikus. Az utóbbi esetben a mellékmondatnak nincs autonóm profilja, azt a főmondat perspektívájából konstruálja meg a beszélő (i.m. 29).

⁵ A fázisige terminus Cristofarónál azokra a predikátumokra vonatkozik, amelyek azt fejezik ki, hogy egy szituáció az időbeli lefutásának melyik fázisában van ('kezd', 'folytat', 'befejez' stb.).

lésigék (valamint a propozicionális attitűdöt kifejező igék) által bevezetett propozíciók ideje és módja teljesen független a közlő mondat idejétől és módjától. Hasonló megállapítás olvasható Noonan (2007: 122) áttekintésében is: minden nyelv kódolja valahogy az egyenes idézést, és az egyenes idézés szükségszerűen mondatjellegű,⁶ így még azokban a nyelvekben is, ahol a vonzatértékű mellékmondatok kizárólag valamilyen nominalizált formában jelennek meg, az a struktúra, amely egyenes idézetként értelmezhető, ebből a szempontból kivételes, azaz mondatértékű. Tehát, ha abból indulunk ki, hogy az uráli / finnugor / ugor alapnyelvekre ugyanez volt a jellemző, azaz hogy a mellékmondatokban csak olyan igealakok szerepeltek, amelyek önállóan, főmondatban nem fordulhattak elő (= igenevek), az ugyanakkor jó eséllyel feltételezhető, hogy a közlésigék kivételes csoportot alkottak, és így egyben a finit alárendelés felé való elmozdulás kiindulópontját is jelenthették. A közlésigékkel kapcsolatban azt is megfigyelték, hogy gyakran grammatikalizálódnak mondatbevezetőkké, s terjednek át a mellékmondatok egy szűk csoportjából többféle alárendelt mellékmondatba (Harris – Campbell 1995: 289) – ez pedig szintén arra utal, hogy a közlésigék és bővítményeik együttese kiüntetett grammatikalizációs forrástartománynak tekinthető.

A közlésigéknek két vonzatuk van: egy akaratlagos ágensük (mint a tranzitív igéknek általában), és a közlés maga, ami viszont nem olyan, mint a prototipikus tárgyak; ahogy Munro összegzi (1983: 302), „az átlagos idézetbevezető igének minden olyan nyelvben, amelyet át tudtam tekinteni, volt valamilyen intranszitiv vagy kevésbé tranzitív tulajdonsága”. Munro részletesen áttekinti azokat a grammatikai tulajdonságokat, amelyek a közlésigéknek ezt a kevésbé tranzitív jellegét tükrözhetik, s ezek közül egy az alábbi tárgyalásban fontos szerepet fog játszani, ez pedig az, hogy egyes nyelvekben a közlésigék esetében nincs tárgyi egyeztetés akkor sem, ha egyéb igék esetében van.

A nyelvekben többféle stratégia figyelhető meg arra, hogyan oldják meg a közlésigék mellékmondatának ezt a köztes helyzetét – a neolatin nyelvekben például az idézetre való rákérdezés esetében a mellékmondatra gyakran nem tárgyi, hanem a módhatározói szerepű névmás utal

⁶ Noonan (2007: 59) osztályozásában az ilyen mondatjellegű (az eredetiben: sentence-like) mellékmondatokat az jellemzi, hogy „az állítmánynak ugyanaz a szintaktikai viszonya az alanyával és a többi argumentumával, mint amilyen a főmondatokban: szintaktikailag és morfológiailag ige marad, és az esetjelölés az alanyon és a tárgyon ugyanolyan, mint a főmondatokban [...]”

(azaz a 'mit mondtál?' helyett a 'hogy mondtál?', erre példa az olasz *ome avete detto*, Munro i.m. 315). S ugyanerre adható példa a magyar egyik legközelebbi rokon nyelvéből, a hantiból is (szurguti nyelvjárás):

- (9) a. *jəɣəm qɔlnə nünjati jast-əl?*
apám hogyan neked mond-PRS.SG3

'Mit mondott neked az apám?'

(szó szerint: 'Apám **hogyan** mond neked?', Paasonen – Vértes 2001: 30)

- b. *nünj qɔlnə tɔrəm-nə t'enə pirt-o?*
te hogyan isten-LOC így parancsol-PST.PASS.3SG

'Hogyhogy az Isten ezt parancsolta neked?'

(szó szerint: 'Hogyhogy az Istentől **így** parancsoltattál?',⁷ uo.)

Ugyanez tükröződik a régi magyar példákban is (ld. alább), de még a mai magyar is mutatja az egykori kevésbé tranzitív megformálás nyoma-
it (*Hogy mondtad?* mint visszakérdés, ill. az *úgymond* módosítószó).

Áttérve immár a közlésigék mellékmondatának megformáltságára, a tipológiai leírások szerint az egyenes idézés az, ami univerzálisnak tekinthető (szemben a függő idézéssel, Jäger 2007: 3, 7, ill. Noonan 2007), és az egyenes idézet az, amelyet a magyar esetében is elsődlegesnek lehet tekinteni: „[a]z egyenes idézés a legegyszerűbb, legtermészetesebb mód mások szövegének felelevenítésére, ezért ez jöhetett létre elsőként az idézési formák közül” (Dömötör 1988a: 286). Ha egy nyelvben egyaránt van egyenes és függő idézet, de nincs specifikus grammatikai eszköz a kettő megkülönböztetésére, akkor a prozódia a legalapvetőbb mód a két struktúra elkülönítésére (Jäger 2007: 4), ha pedig van, akkor a legáltalánosabb jelölésmód a kötőszó, amely már egyértelműen mutatja az idézett tagmondat bővítmény-státuszát (míg az kérdéses, hogy az egyenes idézet minden szempontból grammatikai bővítménynek tekinthető-e, vö. Dömötör 1988a: 286; Cristofaro 2005: 108). Mindezek alapján tehát abból indulunk ki, hogy az egyenes idézet a közlésigék mellett ősi örökség, míg a függő idézet, valamint az idézetet bevezető kötőszó ősmagyar innováció. A grammatikalizáció feltételezésünk szerint a következő lépéseken keresztül zajlott le:

⁷ A mondatban a 'parancsol' jelentésű ige és az előtte szereplő 'így' releváns a vizsgált jelenség szempontjából (vö. 13a, b; 29e; 41a, b).

1. Kiindulópont: közlésige alanyi ragozásban + egyenes idézet:

(így/ügy) mond: „Mindjárt kifutok az időből”

A *mond* (mint prototipikus közlésige) eredeti vonzata tehát nem tárgyi, a közlésigét az idézettel – a kontextuson kívül – egy kataforikus elem köti össze, amely szintén nem visel tárgyragot, hanem határozói formában jelenik meg, hasonlóan a fent idézett olasz és hanti példákhoz (tkp. ’ekképpen mondja’).

2. Megjelenik a függő idézet általános velejárója, a kötőszó; a részletes szintaktikai levezetést ld. alább (4. pont). Az ezzel járó perspektívaváltás szintén változás eredménye, az átmeneti szerkezetek is ezt tükrözhetik (az ún. kapcsolt egyenes idézetek):

így/ügy mond, hogy mindjárt kifutok az időből (idézés perspektívaváltás nélkül)

így/ügy mond, hogy mindjárt kifut az időből (idézés perspektívaváltással)

3. Az idézetbevezető ige a szerkezet változásainak következtében tárgyassá válik, az ige pedig tárgyas ragozásba kerül. Az *ügy* vagy eltűnik, vagy új funkcióban, diskurzuspartikulaként szerepel a főmondatokban:

(ügy) mondta, hogy mindjárt kifut az időből

4. A változás során az utalószó szerepét átveszi az *azt*:

azt mondta, hogy mindjárt kifut az időből

Az első három lépés minden bizonnyal már az ősmagyar korban végbe ment, azonban az új szerkezetek megjelenése nem jelentette a régi szerkezetek eltűnését. Az ómagyar korban egymás mellett élő változatok a változás lépéseinek lenyomatai – ez a rétegződés (layering) a grammatikalizációs változások esetén tipikus jelenség.

3.2. A magyar közlésigék vonzatszerkezetére vonatkozó megfigyelések

Igen gazdag szakirodalom szól arról, hogy milyen bővítményekkel járhattak a magyar közlésigék (Bárczi 1958; Abaffy 1982; Dömötör 1988a, 1988b, 2002, 2008a, 2008b). Megállapították, hogy a 15. század előtt az egyenes idézetet bevezető ige (elsősorban a *mond*) jellemzően alanyi ragozásban, a függőt bevezető tárgyasban állt (Bárczi 1958). Abaffy (1982: 157) a következőképpen jellemzi a közlésigék csoportját a 16.

századi adatok alapján: „Nem mondható tehát, hogy a mondást jelentő igék jellegzetesen tárgyiasak volnának, de még ha tárgyiasak is, akkor is csak ritkán állnak a kötelező tárgyasság olyan fokán, mint például a *kap*, *dob*-féle igék.” A *szól* igének például három vonzatstruktúráját írja le: a) bennható; b) *valamiről*, *valami felől*; c) ha ki van fejtve a szöveg: *így*, *úgy szól*, vagy alanyi ragozása *szól* + *hogy*:

(10) *andras vramis vgy szola khemed szawawal hogy...*

(DM. 61, idézi Abaffy 1982: 156)

A közlésigék között abszolút domináns *mond*-ot pedig épp a *szól*-lal állítja párhuzamba Dömötör (2002: 66): „Korábban maga a *mond* is hasonló utat járhatott be a ’szól, beszél’ intranszítív jelentéstől az idézet felvételére is alkalmassá tevő tranzitív ’közöl valamit’ jelentésig. Ezt látszanak igazolni az általános ragozása (*úgy*, *eképpen*) *mond* + egyenes idézet korszakainkban gyakori – utalószós vagy utalószó nélküli – szerkezetei” (Dömötör 2002: 66).

(11) a. *úgy mond Szent Lukács, hogy vetekednek vala* (ApMélt. 35)

b. *Azidőbeli sororok es úgy mondottanak, hogy ez Szent Margit asszony Karácsony estin [...] ostorozja vala ömagát*

(MargL. 62; mindkét idézet forrása: Dömötör 2008: 38)

A közlést jelentő igék különböző vonzatszerkezetei hosszabb ideig egymás mellett éltek változatként még a középmagyarban is, az alábbi példák mindezt a Történeti magánéleti korpusz (tmk.nytud.hu, Dömötör et al. 2017) anyaga segítségével illusztrálják:

(12) a. *mondek nem felze istentul es emboroktul* (Bosz. 15., 1591)

b. *és mondott hogj azon mocskaiért törvénytelen nem hadgja*

(Bosz. 61., 1716)

c. *midőn pedigh el ment, akkor úgy mondotta a Fatensnek, hogy a Macskáknak jobban gondgyát visellye, mint az egy héján ötven tyúkjának.*

(Bosz. 95., 1750)

(13) a. *Magamnak is ugj parancsolt, hogj oda menyek az haddal, conjugállyam velle magamot.* (Kár. 72., 1705)

b. *és azt parancsolta nekie, az Házot háromszor kerűjje meg*

(Bosz. 198., 1747)

Az alábbiakban azt a folyamatot vázoljuk, melynek során az egyenes idézetektől eljuthatunk a függő idézetig, s melynek következtében a *hogy* általános kötőszói szerepe kialakulhatott. Ennek első lépéseként áttekintjük, hogy milyen struktúrák hozhatók összefüggésbe az alárendeléssel egy olyan SOV szórendű ugor nyelvváltozatban, amelyet nem ért (még) SVO hatás.

4. A véges alárendelés megjelenése az obi-ugor nyelvekben és az ómagyarban: a korrelatív szerkezet

4.1. Parataxis és hipotaxis

A 20. század elején még jóval kevésbé volt intenzív az SVO szórendű orosz hatása az SOV szórendű hanti változatokra,⁸ s ennek alapján az a négy szurguti hanti mese, melyeket Paasonen 1901-ben lejegyzett (Paasonen – Vértes 2001), az SVO-hatás előtti ómagyar állapotokra nézve is informatív, bár természetesen óvatosságra int, hogy a korpusz maga igen kicsi.

Az úgynevezett „fogalmi vonzatok” (notional complements, Noonan 2007: 116) megjelenhetnek parataktikus szerkezetekben, melyben a két tagmondat között nincs grammatikai viszony,⁹ vagy pedig grammatikailag is alárendelt viszonyban, amely valamilyen igenévi alakot tartalmaz – az alábbi példa mindkét típust illusztrálja.

⁸ Heikki Paasonen ezt írta Otto Donnernek K. F. Karjalainen gyűjtőútja kapcsán (az idézet forrása Csepregi 2020: 20): „Az informátorok orosz nyelvtudása helyenként igen hiányos (így pl. K. jelenlegi tremjugáni nyelvmestere – aki egyébként a hét napjaiból láthatólag hármat részegségben tölt el – egyenesen ijesztően beszél oroszul, bár ő e vidék legjobb orosz »tudora«; a Kazim mellett – az itteni erdész kijelentése szerint – pedig egyetlen osztják sem akad, akivel oroszul lehetne érintkezni)”.

⁹ Cristofaro (2005: 55) ugyanakkor az általa alkalmazott megközelítés alapján ezeket a szerkezeteket is alárendelőnek tekinti, és úgy foglal állást, hogy amikor két szituációt a beszélő oly módon kapcsol össze, hogy mindkettő független kijelentő mondatként is előfordulhatna, a kötőszó megléte vagy hiánya nem tekinthető lényegi különbségnek, ezek ugyanazt a stratégiát testesítik meg. A jelen írással érintkező témában készült korábbi dolgozatban Csepregi – Gugán (2020) ezt a megközelítést követte.

(14) *aj lat-nə pupi qolənt-əl:*
 egy idő-LOC medve hall-PRS.3SG

ört-əl wiy-t-əl set-əl.
 hős-3SG kiált-PTCP.PRS-3SG hallatszik-PRS.3SG

‘Egyszer csak a medve hallja: hőse kiáltása hallatszik (= hallatszik, hogy a hőse kiált).’ (Paasonen – Vértes 2001: 22)

A parataxis és a hipotaxis tehát egyaránt jelen van ezekben a szövegekben, és mivel a hipotaxist az igeneves szerkezetek testesítik meg, és az igeneves szerkezetek az uráli alapnyelvre is jellemzőek voltak, az a feltételezés nem bizonyítható, hogy a parataxis (mint kategória) megelőzné a hipotaxist. A Paasonen-mesék emellett tartalmaznak olyan szerkezeteket is, amelyekben már két finit tagmondat kerül egymással grammatikailag jelölt kapcsolatba (15); ez az ún. korrelatív konstrukció az, amely feltételezésünk szerint a magyar *hogy* kötőszó grammatikalizációjában is döntő szerepet játszott.

4.2. Korrelatív szerkezet az obi-ugorban

A korrelatív szerkezet egy szabad (fej nélküli) vonatkozó mellékmondatból és egy főmondatból áll (a magyar korrelatívokról ld. Lipták 2012; Bende-Farkas 2014). A főmondatnak az az eleme, melyre a mellékmondat vonatkozik, azaz a korrelátum személyes vagy mutató névmás, illetve mutató proadverbium, mely rejtve is maradhat. A vonatkozó mellékmondat általában megelőzi a főmondatot, de legalábbis periferikus helyzetű a főmondathoz képest. Minthogy nem egy főnévi fejet módosít, akár két vonatkozó névmási mondatrészt is tartalmazhat (pl. *Ki mint veti ágát, [az] úgy alussza álmát*). A vonatkozó névmás unicitást és maximalitást fejez ki. Ennek megfelelően szabad választást/korlátlan választékot kifejező *csak*-kal is módosítható (pl. *Aki csak megjelent, az...; Ahol csak megjelent, ott...*).

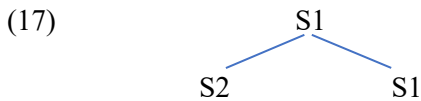
Az obi-ugor korrelatív szerkezetekben mindig a határozatlan névmást tartalmazó tagmondat áll elől. Íme néhány hanti példa Paasonen 1901-es gyűjtéséből és Gulya 1966-os Chrestomathiájából:

- (15) a. *pupi qōt ōjəytə-s-təγ, jəm*
 medve hol talál-PST-SG<3SG jó
uləm wār-s-əγən pupi-nat.
 álom csinál-PST-3DU medve-COM
 'Ahol találkozott a medvével, [ott] elbúcsúztak egymástól a medvével.' (Paasonen – Vértes 2001: 24)
- b. *koji əntə ropiltə-wəl, pro əntə li-wəl.*
 aki nem dolgozik-PRS.3SG nem eszik-PRS.3SG
 'Aki nem dolgozik, [az] nem eszik.' (Gulya 1966: 86)
- c. *möyöli mā-nä mas-wəl, tú məjijilə-γäs.*
 ami én-LOC kell-PRS.3SG azt ad-PST.3SG
 'Ami nekem kell, azt adott.' (Gulya 1966: 86)
- d. *kol-əpa kit-l-im, toγ-əpa mən-äti.*
 hol-ALL küld-PRS-SG<1SG ott-ALL megy-IMP.3SG
 'Ahova küldöm, oda menjen.' (Gulya 1966: 142)

Timothy Riese manysi grammatikája is idéz korrelatív szerkezeteket:

- (16) a. *χuń āsem juw-joχti, mān tawe*
 mikor apa.1SG haza-érkezik.PRS.3SG mi őt
sāli nowl'el tittiluw.
 rén hús.INST etet.SG<1PL
 'Mikor apám hazaérkezik, [akkor] rénhússal etetjük.' (Riese 2001: 72)
- b. *χotal' nomte pati, tuw wos*
 hova gondolat.3SG esik.PRS.3SG oda hadd
mini.
 megy.PRS.3SG
 'Ahova a gondolata vetül [ahova akarja], oda mehet.' (Riese 2001: 72)

A korrelatív szerkezet még sekély mondatbeágyazást jelent: Lipták (2012) szerint a kérdő/határozatlan névmást tartalmazó tagmondat (S2) topikpozíciót foglal el a mutató névmást tartalmazó tagmondatban (S1), azaz kivilről van hozzácsatolva, a következőképpen:

Ebben a szerkezetben még nem egyértelmű az S2 mondat határozatlan névmásának vonatkozó névmási szerepe – hiszen a névmási elem (15a) tanúsága szerint nem kerül okvetlenül a mondat élére; általában az adott mondatrész szokásos helyén áll (mely gyakran egyszerűs mind a mondatkezdő hely is). Mégis ez a szerkezet képviseli a véges alárendeléshez vezető út első lépését, és a magyar *hogy* kötőszó kialakulásához vezető változásokat is eddig a szerkezetig vezetjük vissza.

4.3. Korrelatív szerkezetek az ómagyarban

A korrelatív szerkezet az ómagyar nyelvelmékekben is rendkívül gyakori. A korreferens 'vonatkozó névmás – mutató/személyes névmás' párok többnyire (bár nem mindig) azonos mondatrészi szerepűek, és bármilyen mondatrész szerepét betölthetik. Találunk alanyi (18a, b), tárgyi (19a, b) és mindenféle típusú határozói (20a, b; 21a, b) korrelatív mondatpárokat. Mint a példák mutatják, a határozatlan névmási elem *vala-* előtaggal is gyakori. A *vala-* szerepét Bende-Farkas (2014) világította meg: a *vala-* az ómagyarban olyan episztemikus operátor, mely az értelmezést minden szóba jöhető episztemikus alternatívára kiterjeszti – tehát a vonatkozó névmás maximalitás-jegyét, azaz lényegében a 'bárki, bármit, bárhol, bármikor'-nak megfelelő univerzális értelmét kódolja.

- (18) a. *ký nem wewtthe hewsas^ag-ba eew lelketh sem eskwth chalard-saagban ew kezenek eez weezen aldomasth wrthol*
(FestK. 13)¹⁰
- b. *valaki akarand lenny ez velagnak baratt'a, [az] istennek lezen ellensege.*
(BodK. 2v)
- (19) a. *myth eghzer meg zertzettel...[azt] tewbzer nem kel hozyad wened*
(Jogi szabály, 1476–1490)
- b. *valamit ènnèkèm mondādaz [azt] tèzem te nèkèd*
(BécsiK. 1/7)

¹⁰ Az ómagyar példák forrása az Ómagyar korpusz: <http://omagyar.korpusz.nytud.hu/hu-intro.html>, Simon – Sass (2012).

- (20) a. *az leelek, hol akar, oth lehel* (JordK. 630)
 b. *mēt valahol kèttèn aġ harman egbe gplèkezèndn^c èn nèuēbè ot*
èn økøzøttøc vagoc (MünchK. 24va)
- (21) a. *mert frater Bernald aluala velem zerzewduen... azert nem*
mehetuala te hozzád (JókK. 10)
 b. *valamikor akariatoc [akkor] iól tehettec ø vølec*
 (Károli 1590: 45v)

Míg a hantiban és a manysiban a mellékmondat – főmondat sorrend az általános, a magyarban az SOV > SVO változás következményeképpen megfordul a korrelatív szerkezetek tipikus sorrendje. Főmondat – mellékmondat esetén a mellékmondatban már csak kivételesen találunk *vala-* előtagot; ez arra utalhat, hogy ebben a szerkezetben már kevésbé hangsúlyos – vagy hiányzik – a korrelatív vonatkozó névmást jellemző maximalitás jegy, azaz folyamatban van a korrelatív mellékmondat alárendelő mellékmondattá alakulása.

- (22) a. *az volna yo kysded barat ky vallana ez zent barátoknak eleyt*
 (JókK. 120)
 b. *en [azt] mind el veztettem, mit érttem volt* (BodK. 17)
- (23) a. *oth es aracz, hol seymt sem vetettel* (JordK. 595)
 b. *enghemet megøll'etek azirt mert az en beszidemnek hel'e*
ninczen tú bennetek (Sylvester 1541: 139v)

A módhatározói értelmű *hogy* a korrelatív szerkezetekben az *ügy / úgyan* párja. Bár vonatkozó névmásként már a Halotti beszédben is jelen van (24a), az ómagyar korpusz normalizált részében mellékmondat – főmondat sorrendű módhatározói korrelatív szerkezetben a *hogy* szinonimája, a *miként* fordul elő (24b).¹¹ *Hogy* – *ügy* korrelatív párra csak főmondat – mellékmondat sorrendű szerkezetekben találunk példát (25a,b).

- (24) a. *Hug es tiv latiatuc szumtuchel isa es num igg ember mulchotia*
ez vermut (Halotti beszéd)
 b. *mert te vrā mikēt akartad ug tøttèl* (BécsiK. 2/241)

¹¹ A *hogy* kötőszóvá válásától bizonyára nem függetlenül terjedt el a *mi* névmás határozóragos, névutós alakjaiból alakult alternatíváknak, a *mint*, *miként*, *mi-képpen* alakoknak a használata.

- (25) a. *furiscte musi etety ýmleti ug hug ana sciluttet*
 (Königsbergi Töredék)
- b. *Megvigazec vgan hog a· masic* (MünchK. 18r)

Nagyon gyakori az *ügy* párjaként megjelenő *hogy* következményes fokhatározói / módhatározói mellékmondatokban is:

- (26) a. *vgy uer mynkett ez felewl mondot rudual hogy mendenewt mynkett bel tewlt czapazokual* (JókK. 31)
- b. *vgy uala ewn belewle kywl hogy te bezzedythez mendenestewl foguan semmyt nem hayla* (JókK. 10)

A korrelatív szerkezet gyakorisága folytán az alábbi típusú névmás / proadverbium – vonatkozó névmás párok minden bizonnyal összekapcsolódtak az ómagyar beszélők mentális szótárában:

- (27) Rámutatószó – vonatkozó névmás párok

az ... ki
az mi
akkor ... mikor
addig ... meddig
azután ... miután
azért ... miért/mert
ott ... hol
úgy ... hogy

Egyes mutató névmásoknak a közelre mutató megfelelője is előfordult. A *mond* ige különféle alakjai például az Ómagyar korpusz normalizált részében (<http://omagyarkorpusz.nytud.hu/hu-intro.html>, Simon – Sass 2012) 496-szor fordulnak elő az *ügy* rámutatószóval és 30-szor az *így*-gyel.

5. Az idézéstől a korrelatív adjunkcióig

Mint a 3. részben kifejtettük, a *hogy* általános alárendelő kötőszóvá válásának legvalószínűbb terepét az idéző mondatok jelentik. A közlést jelentő igék proposíciós bővítése a konzervatív uráli nyelvekben, így a hantiban és a manysiban is független mondatként, azaz egyenes idézetként jelenik meg. Az idézetben a deiktikus elemek, az *itt* és *most* típusú határozószók és a személyes névmások tekintetében nincs perspektíva-váltás. Az idéző és az idézett mondat között egy idéző mondatbeli előre

mutató, kataforikus névmás teremthet kapcsolatot, mint az alábbi hanti példában is:

- (28) *tʰi βi:kkaɬəy [...]: ənət kur pi:ŋ-ən tʰi səβər-t-em!*
 így kiabál.PST.3SG nagy láb ujj-SG2 így levág-PRS-SG<1SG
 'Így kiabált: Levágom a nagylábujjadat!'
 (Csepregi 1998, OUDB 737)

Igen gyakori ez a szerkezet az ómagyar szövegelemlekben is.¹² Valamennyi közlést jelentő ige esetében tipikus az *úgy* vagy *így* kataforikus névmással előre jelzett, önálló mondatban megfogalmazott bővítmény:

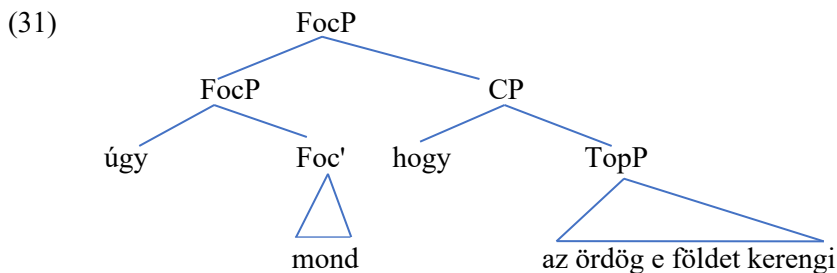
- (29) a. *ug scolanoc. wylag(noc) kezdetuitul fugua rohtonc ez nem levť wala. hug scuz lean fiot sciulhessen* (Königsbergi Töredék)
 b. *A: meġ emleitet ppheta ig bēzelleť Istēn haragos & gozodēlmēs*
 (BécsiK. 2/257)
 c. *istēn ug mondot Tiztellēd te at'adat & te ańadat*
 (MünchK. 21va)
 d. *Es te vgy felely: Adkoztattak kewzybe melto vagy zamlaltattnod*
 (JókK. 33)
 e. *vgy paranczolt my-nekŵnk wrvnk: Veteelek teghed nepeknēk vylagossara*
 (JordK. 755)

A magyar alapszórendben végbemenő változás, a fejevégűből fejkezdetűvé váló szintagmaszerkezet az alárendelt mondatokat is érintette. Az ige-neves alárendelő mondatokban az igenévképző funkcionált tagmondatvégi alárendelő operátorként; az új típusú grammatikában ennek helyét fokozatosan a tagmondat élén álló alárendelő kötőszó vette át. Az ősmagyar korban végbement változás a közlésigékre és egyenes idézetként megjelenő propozicionális bővítményükre is kiterjedt. Megindult a mondatbővítmény beágyazása – először csak „sekély” módon, korrelatív szerkezet keretében. A közlést kifejező ige melletti általánosan használt *úgy*, *így* a mutató névmási határozószó vonatkozó névmási párját, a *hogy*-ot hívta elő:

¹² Az ómagyar kódexekből származó példák mellett az egykori gyakoriság közvetett bizonyítéka lehet az *úgymond* grammatikalizációja is (ld. Dömötör 2008b).

- (30) a. *Kyknek en akkoron **vgy** feleleek, **hogy** nem sokasok az romayaknak vala meely embert halarra adny.* (JordK. 789)
- b. ***vgh** mondok **hogh** semmyth nem haznaltanak volna az apostolok ez vylagy dwczqseggel* (ApMélt. 1v)
- c. ***vg** mond zenth Gergel doctor, **hog** az ordog ez földet kerengi* (BodK. 9r)
- d. ***igy** szólylatok néki: **hogy** az Úr kívánnya ennek szolgálattját* (Káldi 1616: 976)

Figyeljük meg, hogy a (30) alatti példákban a főige nem tárgyasan ragozódik. Ez a korrelatív szerkezetben megvalósuló sekély beágyazás következménye: a *hogy*-gyal bevezetett mondat még nem bővítménye a főigének, csupán a főmondat adjunktuma. E mondatok szerkezete tehát lényegében a (17) alatti szerkezethez hasonló, azzal a különbséggel, hogy a mellékmondat követi a főmondatot. Íme például (30c) szerkezetének valamivel részletesebb ábrázolása:

A *hogy* a (25a, b) típusú korrelatív szerkezetekben még módhatározói szerepű vonatkozó névmás, a *mely módon* szinonimája, tehát kifejezés értékű összetevő a CP specifikálójában, azonban a (30) alatti mondattípusban már a C(omplementizer) pozícióban álló, lexikális jegyek nélküli kötőszó.¹³ A (31) alatti szerkezet típus már nem valódi korrelatív szerkezet. Bár formailag a korrelatív szerkezet megoldását másolja, az *úgy* már nem korrelátuma a *hogy*-nak; nincs sem formai, sem tartalmi közös jegyük.

¹³ A CP specifikálóból C-be történő átelemezés egyéb magyar alárendelő kötőszók esetében is kimutatható – ld. Bacskai-Atkari (2014), és univerzálisan is jellemző lépés a kötőszók kialakulásában – ld. van Gelderen (2011: 261).

6. A korrelatív szerkezettől az alárendelő összetett mondatig

A korrelatív szerkezet csupán az első lépést képviseli az idézett mondat integrációjának, általánosabban a véges tárgyi alárendelő mellékmondat kialakulásának folyamatában.¹⁴ A következő lépés a mellékmondatnak a főige tárgyával való azonosítása, azaz a főmondat igei csoportja alá való beágyazása. Ennek jele a főige tárgyias ragozása. Tárgyiasan ragozott idéző ige már a Halotti beszédben is van példa (*Ge mundoa neki meret nū eneyc*), de a szerkezet a középmagyar korban válik általánossá. Az *úgy* rámutatószóval is előfordul (12c; 32), de jóval gyakoribb *úgy* nélkül (33). Az idézet beágyazása perspektíva-váltással is együtt jár: a deiktikus névmási elemek számára már nem az idézett mondat, hanem az idéző mondat szituációja jelenti a referenciapontot – ld. (33d).

(32) *doctoroc vġ irtac meg hoġ ragalmazo ȝrdȝnec zozoloia*
(Guary-k.: 13)

(33) a. *S ha **mondotta** uolna hogy meg haboroltatot* (Jókai-k.: 15)

b. *Miképpen **mondgyác** az írástudóc hogy a' Christus Daidnac fia?*
(Heltai 1561: M6v)

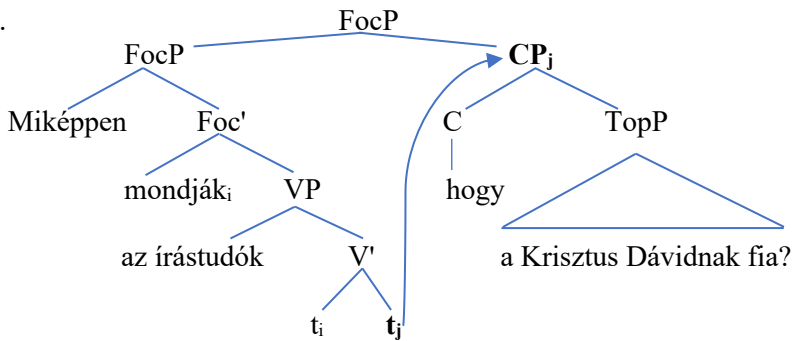
c. ***Parantsollyad** hoġ az én két fiaim űllyenec a te országodbā*
(Károli 1590: 20r)

d. *Mert azt **mondū** hoġ fia ű az iftennek.*
(Sylvester 1541: I. 46r)

A főige tárgyias ragozása annak bizonyítéka, hogy a mellékmondat a főige tárgya; ha nem követi közvetlenül, akkor is a főmondati VP-ből ered; ott nyomot köt. Íme például (33b) vázlatos szerkezete:

¹⁴ Axel-Tober (2017) a német *dass* kötőszót is a korrelatív szerkezetek semlegesnemű vonatkozó névmására (az ófelnémet *thaz* névmásra) vezeti vissza.

(33)c'.

A beágyazott mondat élén álló *hogy* ebben a szerkezetben már nem a CP specifikálójában található vonatkozó névmás, hanem a C fejből álló alárendelő kötőszó. Kötőszói kategóriájának bizonyítéka, hogy beágyazott kérdésekben, a kérdőszó előtt is megjelenik, jóllehet kérdésből – jelentéstani okok miatt – nem lehetséges a vonatkoztatás.¹⁵

(34) a. *parāčola o hailaka orizoinč **hog mikēt** kellētnēc ki mēnē*
(BécsiK. 36)

b. *az vtban vetokodtec vala **hog ki** o kozottoc nagob volna*
(MünchK. 45r)

A változás következő lépése a beágyazott mondatnál korreferens főnévi névmási rámutatószó megjelenése:

(35) a. *Moyses my nekŭnk **azt yrta, hođ** kynek hŭ atyaffya meg haland ...*
(JordK. 497)

b. *azt monta isten hog gyarapoggjyatok es sokassulyatok*
(SándK. 17r)

c. *Moijses **azt monta, hogij** ha walakij meg hal f nem leend fija, tehat annak felefeget wegije az attijafija*
(Pesti 48v)

A rámutatószó megjelenését egyrészt az motiválhatta, hogy az igekötői rendszer kiépülésével egyre világosabban elkülönült a mondat bal periferiáján a fókusz, a kvantor és a topik pozíció, és a mondatbővítmények topik vagy fókusz szerepét, illetve kvantifikált voltát a rámutatószóval le-

¹⁵ Az efféle mondatok aligha értelmezhetők:

(i) *A mód, ahogyan ki állította elő ezt a gyógyszert, nem ismert.*

hetett jelezni (*Azt megírták, hogy...; AZT írták meg, hogy...; Mindazt megírták, hogy...; Azt is megírták, hogy...*), például:

- (36) *ézak az legyēn vjgasagtok : hogh az tw neuetek ffl jrattatok meñ orzagban* (ApMélt. 2r)

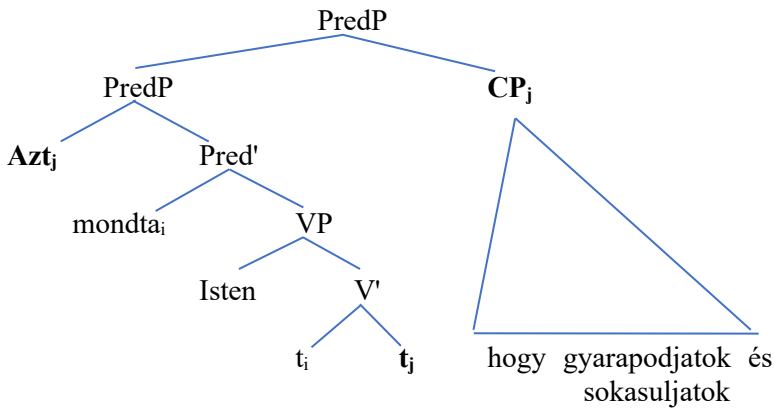
Másrészt a *hogy*-gyal bevezetett alárendelő mellékmondat határozóraggal, illetve névutóval ellátott mondatrészek szerepében is megjelent, azonban mondatként nem volt képes határozóragot vagy névutót felvenni, ezért szükség volt egy vele korreferens ragozható és névutózható névmásra is. Például:

- (37) a. *Annak okaert, hog meg vsmerye Akhyor, hog o čak čalogat mvnkot* (SzékK. 13v)
 b. *iol lehet az munkāk el vadnak vigheszue az vtāñ hog ez vilāgnak fundamentoma vetue lūn.* (Sylvester 1541: II 101r)
 c. *De tartván attól, hogy valaki a' tiszta szín bőű' bō'l az Ujítók tanítását meg-vetheti: két glossával meg-mutatta mérgét* (Káldi 1626: 31)
 d. *nyilván-valo hamisságokat tanítanak: mindaz-által, hogy azoknak valami színt adgyanak* (Káldi 1626: 3)

A rámutatószó terjedését elősegíthette, hogy tárgyi és alanyi mellékmondat esetén akkor is feltételezhettek rejtett (pro) névmást az anyanyelvüket tanuló gyerekek a hallott mondatokban, amikor a mondat alkotójának ez nem volt szándéka.

A rámutatószó és a vele korreferens CP viszonyát többféleképpen is felfoghatjuk. Kenesei (1994) szerint a névmás és a mellékmondat láncot alkotva együtt képviseli a főmondat valamely argumentumát; a mondat hordozza az argumentum théta-szerepét, és a névmás viseli a théta-szerepet láthatóvá tevő esetet. É. Kiss (2002) szerint a névmás és a mellékmondat olyan komplex főnévi csoportot alkot, melynek a névmás a feje, a mellékmondat pedig a névmás bővítménye. Más nyelvek, például a német hasonló szerkezeteivel kapcsolatban olyan elemzések is születtek (ld. pl. Frey, Meinunger és Schwabe [2016] egyes fejezeteit), melyek szerint a névmás képviseli a főmondati bővítményt, a mellékmondat pedig egy vele koindexált, értelmező szerepű adjunktum, azaz:

(35)b'.

Az elemzésnek számot kell adnia róla, hogy a rámutatószó nélküli bővítményi mellékmondatból lehetséges a kiemelés, a rámutatószóval koindexált mellékmondatból viszont nem:

- (38) a. *JÁNOSHOZ_i mondták, hogy Mari férjhez megy t_i.*
 b. **Azt JÁNOSHOZ_i mondták, hogy Mari férjhez megy t_i.*¹⁶

Akár egy [_{DP} *azt* [_{CP}...]] szerkezetű komplex főnévi csoport elemeként, akár adjunktumként elemezzük a rámutatószóval koindexált mellékmondatot, következik az elemzésből, hogy a mellékmondatból nem lehet kiemelni, azaz (38b) helytelen. Az első esetben az univerzális grammatika 'komplex főnévi csoport megszorítás'-a tiltja a kiemelést, az utóbbi esetben pedig az 'adjunktum-sziget' megszorítás.

A főmondatban olykor még mindig *úgy* határozószót találunk a névmási rámutatószó helyett, jóllehet a tárgyas ragozású ige tanúsága szerint már valódi alárendelt tárgyi mellékmondról van szó, például:

- (39) *Úgy tudják, hogy Mari jövőre megy férjhez.*

Az *úgy* névmási határozószó nem képviselheti a *tud* ige tárgyát; ez az információ ellenőrizetlenségét kifejező diskurzus-partikula. Ugyanakkor szintén megakadályozni látszik a tárgyi mellékmondatból való kiemelést (40a) – mintha komplex főnévi csoportot alkotna a mellékmondat, a

¹⁶ A *Jánoshoz azt mondták, hogy Mari férjhez megy* mondatban a *Jánoshoz* nem kiemeléssel került a főmondat elé, hanem ott generált adjunktum, mely üres argumentumhelyet köt a mellékmondat belsejében. A mondatbelseji fókuszpozíció ellenben csakis mozgatóssal tölthető ki.

vagy értelmezői viszonyban állna vele. Valójában azonban az *úgy* azért gátolja a beágyazott mondatból való kiemelést, mert ő foglalja el azt a fókuszpozíciót, ahová a beágyazott mondat egyik összetevőjét kiemelhetnénk. (40a) azért helytelen, mert az *úgy* nincs fókuszpozícióban. Ha a *Jánoshoz* kifejezést az *úgy*-ot tartalmazó tagmondat fölötti mondat fókuszpozíciójába visszük, az *úgy* nem gátolja meg a mozgatót (40b).

(40) a. **JÁNOSHOZ_i tudják úgy, hogy Mari férjhez megy t_i.*

b. *JÁNOSHOZ_i mondták, hogy úgy tudják, hogy Mari férjhez megy t_i.*

Végezetül – csak az említés szintjén – érdemes még rámutatni, hogy a fenti változás során az *úgy* és az *azt* disztribúciója is jelentősen módosult. Azaz korábban nemcsak, hogy váltakozhatott a két utalószó (41a–b), hanem van példa a kettő együttes előfordulására is (41c), és az utolsó példa (42) tanúsága szerint az az értelmezés, hogy a mellékmondat igazságértéke kétséges, kapcsolódhatott *azt* utalószóhoz is.¹⁷ Az *úgy*, az *azt* és a faktivitás változó viszonyának megismeréséhez azonban további adatgyűjtés szükséges.

(41) a. *elsőben **ugj** parancsolta, holmi giz gazt szedgyenek*

(Bosz. 178., 1747)

b. ***azt** parancsolta szedgyenek giz gazt*

(Bosz. 178., 1747)

c. *kýt az doktor hog meg halla katherÿnaanak **ezt jÿgÿ mondaa**
[...] *Leany hÿzem azt gōdolod**

(ÉrsK. 487, idézi Dömötör 2002: 71)

(42) *Merth azerth Jwttth wolth zegen hozzam hogh **azth Thwtttha, hogh En Nalam wagÿon a lewel de en Na...am Nÿnchen, hanē ha kegnel woln...***
(Svetk. 119., 1568)¹⁸

¹⁷ Vendler Zénó is emellett érvelt az 1977-es dobogókői *Speech Act Theory and Pragmatics* konferencián, hogy az *Azt tudja* – az *Úgy tudja*-hoz hasonlóan – nem faktív. Ez volt az az emlékezetes eset, amikor e magyar példák után magyarul folytatta angol nyelvű előadását a nemzetközi közönség előtt, anélkül, hogy észrevette volna...

¹⁸ Az idézet normalizált olvasata: *mert azért jött volt szegény hozzám, hogy **azt tudta, hogy énnálam vagyok a levél, de énnálam nincsen, hanemha kegyelmednél volna.***

7. Összefoglalás

Tanulmányunkban a *hogy* módhatározói szerepű kérdő-vonatkozó névmás kötőszóvá válásának lépéseit mutattuk be. Amellett érveltünk, hogy ezt a folyamatot az SOV > SVO változás, azaz az ugor alapnyelvből örökölt fejezőmondat szerkezetnek fejkezdetűvé való alakulása indította el. Az SOV nyelvekben gyakran nincsenek kötőszóval bevezetett, véges alárendelő összetett mondatok. E nyelvek részint igeenes alárendelést használnak, részint parataxist. A kötőszóval bevezetett véges alárendelést az SOV > SVO változás hívja elő, és a rokon nyelvek tanúsága szerint első megjelenési formája a korrelatív szerkezet. Ebbe a változási folyamatba illeszkedik a függő idézés kialakulása is. Ennek során az egyenes idézetek integrálódnak a közlésigét tartalmazó mondatba – először korrelatív szerkezet formájában. A változás előtt a közlésigét tartalmazó mondatokban általában egy kataforikus *úgy* névmási határozószó jelezte, hogy a következő mondat képviseli a közlésige bővítményét megtestesítő proposíciót. A két önálló mondat korrelatív szerkezetben való összekapcsolódásakor az *úgy* magával hozta korábban rögzült korrelátumát, a *hogy* vonatkozó névmást. A *hogy*-tól bevezetett korrelatív mondat idővel a főige tárgyává értelmeződött át, amint ezt a közlésigék tárgyas ragozásává válása tanúsítja, a *hogy* pedig magának az alárendelő viszonynak a jelölőjévé vált. A változás következménye, hogy a főmondatban az *úgy* névmási határozószó szerepe megváltozott, diskurzuspartikulaként értelmeződött újra, az utalószó szerepét a főnévi mutató névmás vette át.

Rövidítések

ACC	tárgyeset	NEG	tagadószó
ALL	allatívusz	PASS	passzív
DU	kettes szám	PRS	jelen idő
COM	társhatározós eset	PST	múlt idő
IMP	felszólító mód	PTCP	participium
INST	eszközhatározós eset	SG	egyes szám
LOC	lokatívusz	SG<	egyes számú tárgy
MASC	hímnem		

Irodalom

- Abaffy Erzsébet (1982), A mondást, közlést jelentő igék szerkezete a XVI. században. *Magyar Nyelv* 78: 153–159.
- Asbóth Oszkár (1913), Szláv mondattani hatás? *Nyelvtudomány* 4/4: 260–266.
- Axel-Tober, Katrin (2017), The development of the declarative complementizer in German. *Language* 93/2: 29–65.
- Bacsikai-Atkari Júlia (2014), A véges alárendelő összetett mondatok története. In: É. Kiss Katalin (szerk.), *Magyar generatív történeti mondatlan*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 239–279.
- Bárczi Géza (1958), A tárgyias igeragozás történetéből. *Magyar Nyelv* 54: 257–270.
- Bende-Farkas Ágnes (2014), *Minden valaki* – az ómagyar kori *vala-* kifejezések értelmezéséhez. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.), *Nyelvelmélet és diakronia 2*. PPKE BTK, Piliscsaba. 10–41.
- G. Bogár Edit (2006), Az etimológus Simonyi és Mariánovics Milán. *Magyar Nyelvőr* 130: 357–362.
- Budenz József (1866), Szintén valami az *a ki*, *a mi*-ről. *Nyelvtudományi Közlemények* 5: 19–36.
- Cristofaro, Sonia (2005), *Subordination*. Oxford University Press, Oxford – New York.
- Csepregi, Márta (1998), OUDB Surgut Khanty Corpus. Ed. by Schön, Zsófia. <http://www.oudb.gwi.uni-muenchen.de/>
- Csepregi Márta (2020), K. F. Karjalainen keleti hanti szöveggyűjtése 1899–1901. Akadémiai doktori értekezés kézírata. Budapest. <http://real-d.mtak.hu/1319/>
- Csepregi, Márta – Gugán, Katalin (2020), On clausal subordination in Surgut Khanty – with implications for Proto-Uralic. In: Holopainen, Sampsa – Kuokkala, Juha – Saarikivi, Janne – Virtanen, Susanna (eds), *Ёмас сымың нёкве вёртур э́пост самын патум: Scripta miscellanea in honorem Ulla-Maija Forsberg*. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki. 42–60.
- Dömötör Adrienne (1988a), A grammatikailag jelölt idézések a könyvnyomtatás első évtizedeiben I. Az egyenes idézés. *Magyar Nyelv* 84: 283–295.
- Dömötör Adrienne (1988b), A grammatikailag jelölt idézések a könyvnyomtatás első évtizedeiben II. A függő idézés és az átmeneti idézési módok. *Magyar Nyelv* 84: 415–425.
- Dömötör Adrienne (2002), Tendenciák az idéző főmondatok alakulásában a kései ómagyarban és a középmagyar kor elején. *Magyar Nyelv* 93: 56–73.
- Dömötör Adrienne (2008a), *A hogy úgy mondjám* diskurzusjelölő. *Magyar Nyelv* 104: 427–442.
- Dömötör Adrienne (2008b), *Az úgy mond-tól az úgymond-ig*. Egy diskurzusjelölő elem története az ómagyar kortól napjainkig. *Magyar Nyelvőr* 132: 37–52.

- Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Novák Attila – Varga Mónika (2017), Ki-
útkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszépítés ó- és középmagyar kori
magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113: 85–110.
- Frey, Werner – Meinunger, André – Schwabe, Kerstin (eds) (2016), *Inner-
sentential propositional proforms*. Benjamins, Amsterdam.
- Gelderen, Elly van (2011), *The linguistic cycle*. Oxford University Press, New
York.
- Gulya János (1966), *Eastern Ostyak chrestomathy*. Indiana University Publica-
tions Uralic and Altaic Series 51. Mouton, The Hague.
- Haader Lea (1991), Az alárendelő mondatok: az alanyi, állítmányi, tárgyi és ha-
tározói mellékmondatok. In: Benkő Loránd (főszerk.), *A magyar nyelv törté-
neti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. 728–741.
- Haader Lea (2003), Mondattörténet: az összetett mondat. In: Kiss Jenő – Pusztai
Ferenc (szerk.), *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 260–267.
- Harris, Alice – Campbell, Lyle (1995), *Historical syntax in cross-linguistic per-
spective*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Jäger, Andreas (2007), Coding strategies of indirect reported speech in typolog-
ical perspective. In: Jäger, Andreas – Pensalfini, Rob (eds), *University of
Queensland Working Papers in Linguistics*. [https://espace.library.uq.edu.au/
view/UQ:23697](https://espace.library.uq.edu.au/view/UQ:23697)
- Juhász Dezső (1991), A kötőszók. In: Benkő Loránd (főszerk.), *A magyar nyelv
történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó,
Budapest. 476–500.
- Klemm Antal (1928–1942), *Magyar történeti mondattan*. MTA, Budapest.
- Koptjevskaja-Tamm, Maria (1994), Finiteness. In: Asher, R. E. – Simpson, J.
M. (eds), *Encyclopedia of language and linguistics*. Pergamon Press,
Oxford. 1245–1248.
- Lipták, Anikó (2012), Correlative topicalization. *Acta Linguistica Hungarica*
59/3: 245–302. DOI: 10.1556/ALing.59.2012.3.1
- Lohninger, Magdalena – Wurmbrand, Susanne (2020), Typology of comple-
ment clauses. In: Benz, Anton – Frey, Werner – Krifka, Manfred – McFad-
den, Thomas – Żygis, Marzena (eds), *Handbook of clausal embedding*. Ox-
ford University Press, Oxford. 1–53.
- Noonan, Michael (2007), Complementation. In: Shopen, Timothy (ed.), *Lang-
uage typology and syntactic description II: Complex constructions*. Cam-
bridge University Press, Cambridge. 52–150.
- Paasonen, Heikki – Vértes, Edith (2001), H. Paasonens surgutostjakische Text-
sammlungen am Jugan. *Mémoires de la Société Finno-ougrienne* 240. Suo-
malais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Riese, Timothy (2001), *Vogul*. LINCOM Europa, München.

- Simon Eszter – Sass Bálint (2012), Nyelvtechnológia és kulturális örökség, avagy korpuszépítés ómagyar kódexekből. In: Prószéky Gábor – Váradi Tamás (szerk.), Nyelvtechnológiai kutatások. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 24. Akadémiai Kiadó, Budapest. 243–264.
- Simonyi Zsigmond (1882), Az alárendelő kötőszók első fele: a *hog*y és *-e* kötőszók. MTA, Budapest.
- Walkden, George (2018), Proto-Indo-European: A language without Merge? Workshop on Syntax and Reconstruction, York, 2018. 06. 18.
http://www.walkden.space/Walkden_2018_PIE.pdf